

Het Numineuze

Ik moet zeven of acht jaar zijn geweest en het was avond. Ik mocht met mijn vader mee naar Rotterdam, naar Museum Boymans van Beuningen. Hij moest daar zijn voor zijn werk, dat hem in contact bracht met kunstenaars en musea. Mijn moeder was thuis gebleven. Er werd die avond een tentoonstelling geopend, in mijn herinnering van werk van Peter Struycken, - maar dat aspect is niet helder in mijn geheugen. Dat doet er kennelijk niet meer toe. We waren in de enorme ruimte op de eerste verdieping van het museum. Aan de wanden en op losse tijdelijke wanden hingen abstracte kunstwerken. Het was er vol mensen, maar niet overvol. Er was genoeg ruimte om je vrij te bewegen. Ik liep daar tussen die mensen, mijn vader was druk in gesprek. Niemand had aandacht voor mij; ik stond alleen. Er gebeurde daar iets dat zich nauwelijks laat beschrijven.

Dat wat desolate jochie dat ik daar was, werd volkomen opgenomen in de grote museumzaal met die abstracte kunstwerken en tussen die mensen die geen aandacht voor mij hadden. Er kwam een aanwezigheid op mij af die zich niet benoemen laat, laat staan verklaren, en die groter was dan die van de mensen die daar liepen en van de zaal waarin we waren. In die volle zaal waar ik alleen werd gelaten, was ik op hetzelfde moment volledig opgenomen in een groter werkelijkheid waardoor ik volkomen werd begrepen en gekend. Die avond ben ik nooit vergeten. Want sinds die avond weet ik wat mij te doen staat. Op dat moment en op die plek heb ik geleerd wat ik in mijn leven te doen had, zonder dat ik die opdracht toen ook maar enigszins onder woorden had kunnen brengen. En dat kan ik nog steeds niet. Het is een opdracht die geen doelen stelt. Een missie die gratis is. Als ik er iets over moet zeggen, dan dit: ik heb daar een presentie en een vertrouwen ontmoet die mijn leven richting hebben gegeven.

De beeldende kunst en de vader

Die presentie en dat vertrouwen hebben zich na die ervaring die ik daar als kind in Boymans had, niet voor mij verborgen gehouden. Dikwijls als zij zich present stelden, heb ik mij die ene cruciale avond herinnerd. Die avond had ik een numineuze ervaring. Twee aspecten treden in de herinnering en in de actualisatie ervan steeds weer op de voorgrond: dat van de beeldende kunst en de aanwezigheid van mijn vader. Ik heb niet toevallig mijn boek over kunst en credo aan de herinnering van mijn vader

opgedragen. De kerk en het museum werden voor mij de plek waar ik die presentie en dat vertrouwen het gemakkelijkst terug kon vinden; mijn vader is de personificatie van vertrouwen voor mij gebleven. Het zal wel niet toevallig zijn dat mijn favoriete spel als kind thuis al was: 'kerkje spelen'. Opmerkelijk genoeg heb ik jaren later, als volwassen man, een kerkdienst in Boymans geleid, temidden van de kunstwerken daar. Ik werd ervoor gevraagd, vanzelfsprekend zonder dat degenen die mij vroegen ooit iets van mijn ervaring als kind hebben geweten. Die dienst trok nogal wat publiciteit, ik heb haar beschreven, en er is dikwijls aan die beschrijving gerefereerd. Ik kan de vraag niet ontlopen of dat alles samenhangt met de intensiteit die die plek, althans in de herinnering voor mij, heeft en of ik die intensiteit daar jaren later weer opnieuw heb weten op te roepen en er anderen, onbewust en ongeweten, in heb kunnen laten delen.

In 1997 beschreef ik in een van mijn boeken een andere numineuze ervaring, in de derde persoon, weer in een museum. Ik zag een blauw monochroom van de Franse kunstenaar Yves Klein, en schreef: 'De kleur is een intens en verzadigd, puur blauw of ultramarijn. Het zien van deze kleur is een sensatie. Het golvende blauw omspoelt de toeschouwer en hij zwemt weg in de kleur. Het paneel houdt op paneel te zijn; de kleur komt los van het schilderij en bestaat op zichzelf. Zij voert mee door haar kracht. De macht van het blauw heeft de toeschouwer in de greep, de zuivere kleur neemt hem op, omgeeft hem en doet hem ondergaan in een weldadig plezier. Even later spoelt zij weer weg en blijft ongrijpbaar als het water, zodat hij er slechts naar kan reiken. Hij baadt in een golvende, aan- en afspoelende blauwe zee. Het blauw tilt hem op en omstroomt hem, en zet hem tenslotte weer neer op de grond, - die merkwaardigerwijze gewoon de museumvloer is.'¹ Bij Tjeu van den Berk heb ik nu gelezen dat het numen dikwijls als golfslag is omschreven.

Het merkwaardige is, dat de herinnering aan die avond in Boymans dikwijls boven komt. Maar ik heb hem nooit aan iemand verteld of ergens beschreven. Ik vroeg aan mijn vrouw: 'Heb ik je wel eens verteld van die avond dat ik, als kind, met mijn vader mee mocht naar Boymans?' Nee, dat had ik niet. Het verhaal is ook te onbenullig om te vertellen - er is niets gebeurd en er was niets te zien, en tegelijkertijd ben ik op die avond voorgoed geboren. Er stond een kind alleen in een

Marcel Barnard

In elk tweede nummer van *Interpretatie* verschijnt een kroniek, een persoonlijke kijk op de actualiteit vanuit een bijbels-theologisch gezichtspunt. Deze rubriek wordt afwisselend verzorgd door Marcel Barnard, hoogleraar liturgiek vanwege de Evangelisch Lutherse Kerk in Utrecht, Anne Marijke Spijkerboer en Aarnoud Jobsen.

KERK
E
K
R
O
N
I
K

¹ Wat het oog heeft gezien. Verbeelding als sleutel van het credo, Zoetermeer, Meinema 1997, p. 17

volle museumzaal en het werd omgeven door een volkomen presentie die zijn leven voorgoed richting geeft.

Tjeu van den Berk en het numineuze

Tjeu van den Berk heeft een boek geschreven dat mij de vrijheid heeft gegeven om mijn verhaal te vertellen.² Want zijn boek, *Het numineuze*, staat vol met dit soort, inderdaad numineuze, ervaringen. Dat wil zeggen: ervaringen van herinneringen die ouder zijn dan wij (motto), ervaringen van dikwijls onbewuste herinneringen aan cruciale momenten in onze kindertijd, ervaringen die niet in rationele gedachten maar in beelden verschijnen, en die een totaalkarakter hebben. In het nieuwe boek van Tjeu van den Berk gaat het om ervaringen, kortom, die 'regressief, imaginatief en holistisch van karakter' zijn (p. 261), maar die niet feitelijk zijn te beschrijven. Hun uiterlijke omstandigheden zijn – zie mijn verhaal – dikwijls ronduit onbenullig, hoewel ze wel heel belangrijk zijn voor de ervaring. De fundamentele numineuze ervaring is rationeel niet te vatten, hoogstens aan te voelen, maar tegelijkertijd heel zinnelijk.

Ik ben begonnen te vertellen wat dit boek van Tjeu van den Berk mij doet. Het refereert bij mij aan een ervaring die een cruciale betekenis in mijn leven heeft en het geeft mij de vrijheid die te vertellen en zelfs op te schrijven. Dat is precies wat het boek beoogt. Het is primair te karakteriseren als – met de titel van een van zijn paragrafen – 'een agogiek van het numineuze' (p. 274). Het boek wil ons de cruciale ervaringen uit onze kindertijd leren ontdekken. Van den Berk noemt deze ervaringen, zoals gezegd, numineuze ervaringen.

Rudolf Otto en het numineuze

Hij ontleent die term 'numineuze ervaringen' aan het beroemde boek van Rudolf Otto, *Das Heilige*, uit 1917.³ Over Otto's boek schrijft Van den Berk: 'Het is voor mij zonder enige twijfel het rijkste, krachtigste en invloedrijkste boek uit de theologische literatuur van de twintigste eeuw dat ik ken' (p. 99). Ik dacht vaak dat ik zo ongeveer de enige was die dat boek zo hoog heeft staan aangeschreven, maar na lezing van Van den Berks nieuwe boek weet ik mij in goed gezelschap.

Otto's bestseller (als indicatie: voor mij ligt de 23^e tot 25^e druk, uit 1936, negentien jaar na het verschijnen van het boek) behoort ook tot mijn favorieten. Niet in de laatste plaats omdat de lutheraan Otto mijns inziens zo trefzeker schetst hoe de theologie van Maarten Luther rust op de numineuze ervaring van Gods ontzagwekkende, afgrondelijke en bijna demonische majesteit. De contrastervaring dat de Onbenaderbare benaderbaar wordt, dat de Heilige louter Goedheid, en de Majesteit Vertrouweling wordt, dat is voor Luther – zo Otto – het wonder van het evangelie (p. 111 en 113). Otto stelt, dat de heiligheid en de toorn van God verdonkermaand zijn door

ze te vervangen door en zo als het ware op te lossen in de moraal of zelfs het fatsoen: wie volgens de geldende normen en waarden leeft, ontgaat de toorn van deze vreselijke God. Gods heiligheid en toorn worden ook verdonkermaand door een liturgie die niet meer contemplatief op de ervaring van déze vreselijke en genadige God gericht staat, maar op een begrijpelijk, doctrinair, moralistisch en dogmatisch begrip van die God. Begrijpelijke liturgie is geen liturgie – maar dat willen we niet meer weten: het mysterium is om zeep geholpen. Het moet allemaal bevattelijk zijn en bij voorkeur worden gepresenteerd in hapklare brokken.

Van der Leeuw en het numineuze

Voor mij staat, en dat zal niemand meer verbazen aan mijn autobiografische inzet, Otto's boek niet op de eerste plaats van mijn theologische toptien. Op nummer één staat een boek dat op Otto's klassieker is gebaseerd, namelijk *Wegen en grenzen* van Gerardus van der Leeuw, in de tweede druk van 1948. Dat boek is een fenomenologie van de verhouding van religie en kunst.⁴ Daar ga ik kort op in, om zo ten slotte ook een kritiek op het boek van Tjeu van den Berk te formuleren.

Tussen haakjes: ik laat dan dus een hoop weg uit het boek van Van den Berk, bijvoorbeeld zijn grote schatplichtigheid, behalve aan Otto, aan Jung. Neem en lees zelf!

Gerardus van der Leeuw, een jongere tijdgenoot van Rudolf Otto, leefde van 1890 tot 1950. Na een theologiastudie in Leiden, Berlijn en Göttingen wordt hij kort predikant in de hervormde kerk, en daarna hoogleraar in de fenomenologie van de godsdienst, later ook van de liturgiek aan de Rijksuniversiteit Groningen (twee aandachtsterreinen die we ook bij Otto tegenkomen!). Van 1945 tot 1946 onderbreekt hij zijn professoraat om voor de Partij van de Arbeid minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen te worden. Hij is, met mensen als Banning, Miskotte en Buskes, een typische man van de Doorbraak – een beweging in de hervormde kerk die kort na de Tweede Wereldoorlog een doorbraak bepleitte uit de kerkelijke hokjesgeest en een uitweg zocht uit de verzuiling. De kerk dient midden in de cultuur te staan, en het behoort tot haar apostolaire taak de samenleving te betrekken in het cultuurproces.

Van der Leeuw leunt zwaar op Rudolf Otto. Heiligheid is ook in zijn oeuvre een sleutelwoord. Maar waar Otto spreekt van 'das Heilige', spreekt Van der Leeuw van de Macht. Deze macht is niet los verkrijgbaar. Hij verbindt zich altijd aan mensen, dingen of instituties. Aan mensen – heilige mensen, koningen, ambtsdragers, maar ook filmsterren, popidolen, of aan collectieven van mensen: volkeren, stammen. Aan dingen – bomen, stenen, plekken, graven, kerken. Aan instituties – het heilig huwelijk, de natie, de wet, de humaniteit, mensenrechten, een

² Tjeu van den Berk, *Het Numineuze*, Zoetermeer, Meinema 2005

³ Rudolf Otto, *Das Heilige. Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1936, 23-25^e druk.

⁴ Zie voor het volgende mijn *De dans kan niet sterven*.

Gerardus van der Leeuw (1890-1950) herlezen. *Essay over religie en cultuur* (= Prof. dr G. van der Leeuw-stichting, Onderbreking 3), Meinema, Zoetermeer 2004.

verbond, et cetera. Macht wordt ervaren als heiligheid. Heiligheid is de subjectieve pendant van de macht. Anders gezegd, achter het heilige gaat volgens Van der Leeuw een objectieve realiteit, een objectieve macht schuil. Van der Leeuw weet nog van een werkelijkheid achter de ervaringen, achter de taal, achter de tekens. Hij denkt sacramenteel.

Het numineuze en Christus

Wat is die macht? Als fenomenoloog zegt Van der Leeuw: daar kan ik niet zoveel over zeggen. In mijn eigen woorden: die macht is een merkwaardig instabiel allegaartje van wat we niet precies in rationele termen kunnen vatten. Het is 'het niet-alledaagsche, bijzonder krachtige, bijzonder zeldzame of bijzonder groote'⁵, het verhevene, vermogen, geluk, het werkzame in de wereld, een andere dimensie. Net als Otto noemt Van der Leeuw deze macht het heilige of het numineuze.⁶ Maar in de loop van de religiegeschiedenis, zegt Van der Leeuw, wordt deze macht een All-Kraft en de macht kan zelfs worden geïsoleerd, object van theorie-vorming worden en universele trekken krijgen. De macht wordt God. Let wel: 'Gott ist in der Religion ein Spätkömmling.'⁷ Nog eens: vanuit de fenomenologie is over deze macht niet in erg bepaalde en vastomlijnde begrippen te spreken. Maar de fenomenologie is niet het enige perspectief waaronder Van der Leeuw kijkt.

Nu wordt het spannend. Er is ook nog het theologische perspectief. Die twee perspectieven lopen vaak gelijk op, maar vaak ook niet. Fenomenologie en openbaring gaan gelijk op en gaan uiteen. Er zijn *Wegen en grenzen* tussen beide invalshoeken. Het theologisch perspectief is voor Van der Leeuw vooral het perspectief van de incarnatie, van God die zich verbindt met deze reële werkelijkheid, van de openbaring van God in Christus. Dit perspectief is een geloofscategorie, hier neemt geloof het over van ervaring.

Het numineuze en het heldere midden

Het denken van Van der Leeuw heeft nog een helder midden. Hij weet – langs de weg van het geloof – nog waarheen alle taal, tekens en ervaringen verwijzen. Hij durft dat midden nog benoemen. Dat is natuurlijk in onze late moderniteit ondenkbaar geworden. Filosofen als Derrida hebben er steeds op gewezen dat de wereld weliswaar een vol geschreven blad papier is, maar dat over het papier niets meer te zeggen valt. Tjeu van den Berk nu, zet zich meer op de laatmoderne lijn dan Van der Leeuw en ook wel dan Otto doet. De geloofscategorie, in de zin waarin de kerk daarover spreekt, is bij hem afwezig. Hij is zelfs – mij treft dat eerlijk gezegd wel pijnlijk – ronduit negatief over de gevestigde kerken en haar leerstellingen.

Ik kan niet leven, ik wil niet leven met een denken dat geen enkel midden heeft, in een oneindige inter-

Foto: Jan Stegeman

pretatieketen die van geen grond wil weten. De rivier wordt oeverloos, de zee spoelt niet meer aan op kusten, er zijn geen havens meer, wij raken losgeslagen van onze ankers, en gaan ten onder in een oceaan van mystiek. Ik ga verloren in de algemeenheid. Anders gezegd, voor mij vindt de numineuze ervaring haar centrum en grond en anker in het sacrament waar de numineuze presentie een naam krijgt.

Het boek van Tjeu van den Berk refereert bij mij aan intense ervaringen, het geeft mij het lef een fundamentele ervaring te vertellen, het roept de mooiste theologische boeken die ik in mijn boekenkast heb staan weer naar boven. Uiteindelijk blijf ik wat verweesd en verdwaald achter. Maar daar kom je pas achter, als je je aan deze prachtige agogiek van het numineuze hebt overgegeven. Een fascinerend boek!

⁵ Gerardus van der Leeuw, *Inleiding tot de fenomenologie*, Haarlem 1948, p. 11.

⁶ Gerardus van der Leeuw, *idem*, en *Phänomenologie der Religion* (= *Neue Theologische Grundrisse*), Tübingen 1933, p. 8v.

⁷ Van der Leeuw, *Phänomenologie*, p. 29.